

УДК 94(477.42)

Мосієнко О. В.аспірант кафедри історії України
Житомирського Державного
університету імені Івана Франка

СИМВОЛІЧНИЙ ПРОСТІР БЕРДИЧЕВА

На прикладі Бердичева розглядаються практики створення та збереження історичної пам'яті, особливості реалізації історичної політики на теренах конкретного міста центральної частини України. Особлива увага звернена на мультикультурне обличчя міста, яке значною мірою зумовлене єврейським та польським культурними впливами. Досліджуються такі маркери просторово-часових координат міста як пам'ятники, меморіали, топонімічні назви.

Ключові слова «історична пам'ять», «пам'ятник», «пам'ятні знаки», «символічний простір Бердичева».

Проблема історичної пам'яті стала особливо актуальною після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історії у процесі формування національної ідентичності.

Демократизація і плюралізм дозволяє вільно обговорювати різноманітні історичні факти. Це приводить до різного, часом цілком протилежного, трактування одних і тих же подій. Зміни в історичній політиці відображаються у зміні символіки, атрибутів нового суспільного устрою. Історична пам'ять знаходить своє відображення в історичній політиці. Великий інтерес становлять практики політики пам'яті в містах і містечках Центральної України. На їхньому прикладі можна простежити як нівелюються (або загострюються) відмінності між Сходом та Заходом України, як історична пам'ять втілюється в символічному просторі. На прикладі міста Бердичева здійснено спробу простежити ці процеси.

Інформаційні технології в сучасному суспільстві підвищили увагу до презентації історії в комунікативному просторі. Коммеморація є важливим елементом політики пам'яті та, одночасно, інструментом

націотворення. Проблема національної ідентичності має свій вимір у символічному просторі. Кожне місто вирізняється власною історією, економіко-географічним положенням, демографічними показниками. Та «обличчя» міста формується в першу чергу, культурним ландшафтом, неповторною символікою.

Протягом XX та на початку XXI століття в зарубіжній історіографії склалася традиція розгляду історичного минулого через такі категорії як пам'ятні місця, меморіали, історична свідомість, політика пам'яті та історична пам'ять. Такі дослідження найбільш репрезентовано в французькій (М. Хальбвакс, М. Фуко П. Нора,) і німецькій (Т. Адорно, Я. Ассман, Ю. Хабермас) історичних школах. «Головним предметом історії стає не подія минулого як така, а пам'ять про неї. Ці події – образи у свідомості сучасників, які втілюються в візуальних формах, і транслуються нащадкам. Нащадки сприймають, реконструюють чи коректують ці символи» [17].

В межах культурної географії її засновник французький соціолог та філософ Анрі Лефевр ввів нову категорію «репрезентація простору». Ця категорія відображає як, в яких формах простір представляє себе. На думку А. Лефевра, це відбувається за допомогою образної мови знаків та символів. Таку кодифікацію втілюють в життя професіонали, що володіють цією мовою (культурним кодом): скульптори, архітектори, художники і вчені. Репрезентація направлена на мешканців міста. Визначення міста у А. Лефевра складається із сукупності трьох компонентів: виробництва, репрезентації та простору. Ці компоненти тісно пов'язані і взаємозалежні [15, с.25].

В останні роки українські дослідники зосереджують свою увагу на проблемах використання коммеморативних практик. В одному із своїх досліджень Я. Грицак розглядає особливості конструювання національного обличчя міста Львова. Він зосереджує увагу на аналізі схем зміни топонімічного ландшафту [4].

О. Міхеєва на прикладі Донецька розглядає соціокультурні марки міста, варіанти стосунків мешканців з елементами символічного простору. Дослідниця наголошує, що постійні редагування історії перетворили Україну на країну з «непередбачуваним минулим» [12].

Серед розвідок, присвячених безпосередньо різноманітним аспектам маркування символічного простору Бердичева, варто відзна-

чити книги та статті А. Горобчука, Б. Марковського, М. Мартинюк, Г. Мокрицького, О. Скавронської, П. Скавронського та інших. Докладний перелік пам'яток Бердичева та району міститься в праці О. Іващенко. Кількісні підрахунки особливостей топонімічного ландшафту виконані на основі дослідження М. Мартинюк [11], А. Горобчука [2], О. Іващенко [7]. Також широко використовувалися матеріали веб-сайту «Мій Бердичів». З 1999 р. у місті проходять всеукраїнські та міжнародні науково-краєзнавчі конференції. У збірниках матеріалів цих конференцій та працях «Товариства дослідників Волині» містяться статті, що торкаються різноманітних аспектів історії Бердичева.

Метою дослідження є аналіз символічного простору міста Бердичева в контексті політики пам'яті. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

1. З'ясувати кількісні аспекти реалізації історичної політики;
2. простежити динаміку та обсяг змін в топонімічних назвах вулиць та площ.
3. Визначити, як мультикультурне обличчя міста впливає на символічний простір
4. Простежити, яка версія історичної пам'яті наразі є домінуючою у Бердичеві: націоналістична чи радянська.

Насамперед слід визначитися з ключовими поняттями теми.

Історична пам'ять – це здатність людини зберігати індивідуальний і колективний досвід і сформоване на його підставі уявлення про історію та своє місце в ній. Як підкреслює Л. Зашкільняк, це інформація, за допомогою якої особистість і спільнота ідентифікують себе. Індивідуальна і колективна історична пам'ять є результатом взаємодії особистості і соціального середовища [6, с.855]. Історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою. Історична пам'ять найбільше втілена в пам'ятках міста. Місце пам'яті – термін, запропонований французьким істориком П'єром Нора. Згідно з підходом французького вченого, місце пам'яті охоплює спектр від матеріальних об'єктів до абстрактних. Місцем пам'яті може бути конкретне географічне місце, пам'ятник, музей, художній твір чи сама історична подія [13, с.26]. Об'єкт стає місцем пам'яті, коли уникає забуття (меморіальна дошка, згадка в мас-медіа), коли він викликає емоцію в певній спільноті.

Історичні події втілюються в символах. Одним з елементів комеморації є міський пам'ятник. Він виступає маркером простору – міського символічного простору. В межах Бердичева знаходяться 23 пам'ятки історії, та 4 пам'ятки монументального мистецтва. Слід зазначити, що переважають пам'ятники меморіального типу, тобто могили (надгробки), братські могили та обеліски героїв громадянської та Великої Вітчизняної війни.

З 23 пам'яток історії – 5 будинків, в яких перебували чи проживали відомі особи, пов'язані з періодом Великої Вітчизняної війни. Дві пам'ятки стосуються подій Жовтневої революції 1917 р. Шість пам'ятників присвячені Перемозі у Великій Вітчизняній війні, мешканцям міста та воїнам-визволителям. Сім пам'яток – це братські могили та одиночні поховання. Одне братське поховання відноситься до Громадянської війни. Поховані бійці 1 Української радянської дивізії М. Щорса, які загинули в боях із Січовими стрільцями армії УНР у березні 1919 р. Для встановленого в 1927 р. обеліска було використано постамент пам'ятника Олександрю II, зруйнованого в лютому 1917 р. Напис українською мовою «Славетним борцям за Жовтень в день десятої річниці. 1917.25.10. – 1927.07.11». Три поховання стосуються періоду 1941-45 рр. та є пам'ятниками жертв Голокосту: обеліск з написом українською «Тут поховано 960 осіб радянських громадян – жертв німецько-фашистського терору 1941-1943 рр.» на території Монастиря Босих Кармелітів. Могила дванадцяти підпільників на міському кладовищі з написом «Вечная слава героям подполья. Они расстреляны фашистами в январе месяце 1943 года. От коллектива завода «Прогресс».

В радянський період серед жертв фашизму не виокремлювали євреїв. Після 1991 р. ситуація змінилася. На місці, де розташовувалось єврейське гетто, встановлено пам'ятний знак з написом-присвятою українською мовою та на івриті. Пам'ятний знак на місці, де розташовувалось єврейське гетто, було урочисто відкрито 17 листопада 1999 року. 16 вересня 2001 року до 60-ї річниці початку масових розстрілів євреїв поряд із пам'ятним знаком встановлено пам'ятну стелу Праведникам Світу з написом-присвятою. Цей пам'ятник є першим такого роду на території України та країн СНД [8]. Два поховання – могили А. Аширбекова та М. Семака – Героїв Радянського Союзу, які загинули, звільняючи Житомирську область у 1944 р. та поховані в місті Бердичеві.

Пантеон радянських героїв обмежувався особами громадянської та Великої Вітчизняної воєн, та носив мілітаризований характер. Після здобуття незалежності розпочався тривалий процес повернення місту імен культурних, політичних діячів, доля яких була пов'язана з Бердичевом. Слід відзначити, що важкий характер переходу до ринкової економіки, нестача коштів та складна економічна ситуація, дали змогу повноцінно приступити до корекції символічного простору міста лише на початку XXI століття. Так, французький письменник Оноре де Бальзака вінчався в костьолі Святої Варвари. Під час візиту французької делегації в 2011 р. біля новозбудованого офісного комплексу «Оноре де Бальзак» було відкрито бюст з написом – присвятою українською та французькою мовами: «Архітектура – дзеркало звичаїв. Оноре де Бальзак. 1799-1850.» [14].

Одночасно зі встановленням пам'ятних знаків, присвячених різним подіям та особам історії Бердичівщини, неодноразово ставилося питання про долю пам'ятників радянської доби. Питання про демонтаж пам'ятника В. Леніну на Центральній площі піднімалося після Помаранчевої революції 2004 р. Події Євромайдану прискорили цей процес. 22 лютого 2014 р. пам'ятник В. Леніну демонтували згідно рішення Бердичівського виконавчого комітету про його перенесення в інше місце. Поряд з однойменним кінотеатром стояв пам'ятник радянського полководця Михайла Фрунзе, який в 1923 р. відвідав Бердичів із доповіддю «Про умови роботи ЦК і радянського уряду» [11, с.13]. Відразу після демонтажу пам'ятника В. Леніна, натовп стихійно повалив і розбив пам'ятник-бюст М. Фрунзе [5]. На даний момент в місті залишилося дві пам'ятки монументального мистецтва: пам'ятники Г. Котовського і Т. Шевченка. Якщо пам'ятник М. Фрунзе було знищено в революційній ейфорії, то скульптура іншого радянського воєначальника, Г. Котовського, який в 1923 р. також відвідав Бердичів, досі розташовується на однойменній вулиці. Бюст Фрунзе та пам'ятник Леніну знаходились на головній площі міста – своєрідному «обличчі» Бердичева. Саме тут постійно проводяться різноманітні громадські заходи. Пам'ятник Котовському встановлений у районі т. зв. Червоної гори, яка отримала свою назву від дислокованих тут частин Червоної армії. Очевидно, що революційного запалу та політичного завзяття для внесення змін до символічного простору Бердичева вистачило лише на корекцію центральної частини міста.

Сьогодні в Бердичеві існує 307 вулиць та провулків та 5 площ. Назви вулиць, як відзначає Я. Грицак, найбільш поширені символи, більш поширені ніж пам'ятники і меморіальні дошки [4, с.159]. Більшість назв вулиць змінювалися зі зміною влади.

Здійснивши аналіз існуючих назв, можна виділити такі основні групи назв вулиць:

1. антропоніми (власні географічні імена, побудовані на прізвищах людей);
2. компасні топоніми (за назвою населеного пункту, до якого вели ці вулиці);
3. географічні топоніми;
4. топоніми господарсько-економічного характеру [10, с.179].

Компасні топоніми вказують на географічне положення і напрямок. Назви вулиць Білопільська, Чуднівська, Червона, Низгірецька розташовані в напрямку руху з міста до однойменних населених пунктів. Географічне положення відбивають назви Мілицейська (на ній розміщувався будинок міліції), Залізнична, Стадіонна, Південна, Газопровідна. Господарсько-економічна діяльність мешканців міста знайшла відображення в назвах Медична, Транспортна, Металістів та інших [16, с.108].

Найповніше політика пам'яті проявляється в антропонімічних та суспільно-політичних назвах. Українські назви за всіх перейменувань радянського часу ніколи не становили переважної більшості. Винятки з назвами дорадянського періоду історії стосувалися вулиць з іменами козацьких ватажків, які боролися проти поляків (Б. Хмельницького, М. Кривоноса, Богунська); українських письменників, чия творчість вважалася спільною російсько-українською спадщиною (М. Гоголь, В. Короленко), або так званих «революціонерів-демократів» (Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, Т. Шевченко).

Хоча Бердичів історично завжди був містом зі значною єврейською громадою, пам'ять про місцевих діячів єврейського походження не відображена в символічному просторі. Так, на карті Бердичева немає вулиць В. Гроссмана, М. Гарцмана, П. Кагановича (Дер Ністер). Виняток серед антропонімічних назв становить невелика вулиця в північно-західній частині міста, названа на честь Шолом-Алейхема – прозаїка і драматурга, що неодноразово бував у Бердичеві.

Процес перейменувань топонімічних назв розпочався відразу після здобуття незалежності, але до початку XXI століття йшов повільно. У

1995 р. Радянська площа змінила назву на Соборну. Провулок Білопільський у 1996 р. було перейменовано на честь Михайла Степанюка (1921-1996 рр.) – українського радянського письменника, який з 1953 р. жив та працював у Бердичеві. У тому ж році провулок Газопровідний, де розташований будинок, в якому проживала бердичівська письменниця Зоя Милашевська (1929-1994 рр.), перейменовано на її честь. 18 березня 2011 р. рішенням Бердичівської міської ради провулку повернуто його попередню назву – Газопровідний, а на будинку, в якому проживала Зоя Милашевська, вирішено встановити меморіальну дошку.

На початку XXI століття нащадок Івана Житниченка – уродженця Бердичева, учасника Першої світової війни, Андрій Іщук звернувся з ініціативою щодо реконструкції будівлі колишньої земської школи, в якій навчався І. Житниченко. Все фінансування він узяв на себе. 20 березня 2002 р. рішенням Бердичівської міської ради загальноосвітній школі № 6 міста Бердичева присвоєно ім'я Івана Житниченка, Того ж року вулицю Макаренка, на якій проживала родина Житниченків, перейменовано у вулицю імені Івана Житниченка [18].

У 2005 р. в Бердичеві рішенням міської ради було утворено комісію з перейменування вулиць та затверджено порядок перейменування назв вулиць, площі і провулків. Згідно з планами комісії, пропонувалося розпочинати перейменовувати спочатку центральні вулиці і площі Бердичева, далі – вулиці другого порядку, і на завершення – провулки. При цьому, в основу процесу перейменування було покладено повернення вулицям їх історичних назв. Так, в 2006 р. в рамках заходів до Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій на вулиці 9 Січня (центральна частина міста) було відкрито меморіальну дошку на честь В. Чорновола. Саму вулицю також перейменовували на його честь.

23 травня 2013 р. на позачерговій сесії Бердичівської міської ради прийнято рішення про перейменування двох площ та п'яти вулиць у Бердичеві. Так, нові п'ять вулиць у районі Елінгу, що попередньо отримали назви Проектна 1, 2, 3, 4, 5, перейменовані на честь п'яти Героїв Радянського Союзу, які проживали у Бердичеві. Відтепер вони називаються вулицями Аліна, Шевиріна, Ривжа, Найдіна і Кучерова [3]. Отримала свою назву також досі безіменна площа біля міського Палацу культури ім. О. А. Шабельника. Відтепер вона носить назву площі Мистецької. Нову назву 29 червня 2013 р. отримала і площа

Будівельників – її перейменували на площу Седлецьку, на честь міста-побратима Седльце (Польща). Відкриття відбулося 29 червня 2013 р. в межах відзначення XIV Днів польської культури в Бердичеві.

Площа Жовтнева у відповідності з рішенням Бердичівської міської ради від 7 лютого 2013 р. отримала назву Центральна. У зв'язку з подіями Євромайдану в лютому 2014 р. на сесії Бердичівської міської ради було прийнято рішення про перейменування площі за адресою Європейська, 35/1, що розташована на перехресті вулиць Європейської та Садової, на площу імені Героїв Майдану. Таким чином, на сьогодні в Бердичеві налічується п'ять площ: Героїв Майдану, Седлецька, Соборна, Привокзальна та Мистецька.

Ще одним прикладом реконструкції історичної пам'яті стало перейменування назв центральних вулиць після подій зими 2013-14 рр. Рішення про це депутати міської ради прийняли на черговій сесії 24 січня 2014 р. Вулиці Леніна та Свердлова перейменували на Житомирську та Вінницьку відповідно. Назву «Житомирська» вулиця носила протягом 1912-13 та у 1927 рр. Вулиця Свердлова (до 1925 р. Махнівська), отримала назву Вінницька, тобто нові назви відносяться до компасних топонімів. Вулиця Лібкнехта була Білопільською (до 1919 р.), а оскільки така вулиця в місті вже є, то її вирішили назвати Європейською, що має свідчити про підтримку євроінтеграційного курсу України.

Хоча число радянських назв зменшилось, вони все ще становлять більшість. Із 97 антропонімів Бердичева української тематики – лише 17 (17,5 %), тих, що пов'язані з Бердичевом – 26 (26,8 %). Загалом назв, що репрезентують радянську спадщину – 114 або 36,5% від загальної кількості 312 топонімічних назв. У 40 назвах вулиць репрезентовано діячів російської культури і науки, полководців. Це вулиці Ломоносова, Пушкіна, Герцена, Толстого, Суворова і т.п.

За роки незалежності було перейменовано 13 топонімічних назв – три площі та десять вулиць. Таким чином, мешканці міста є свідками поступової зміни символічного простору, яка розпочалася після 1991 р.

Міждисциплінарний характер сучасної історичної науки дозволяє розширити вивчення явищ, процесів, подій. Вивчення аспектів політики пам'яті потребує міждисциплінарного підходу з залученням методів соціології, культурної географії, культурології. Відбувається поступова зміна домінуючого ідеологічного конструкту радянської епохи. Вона

проявляється в демонументалізації та регіоналізації пам'яті. Обсяг та кількість змін топонімічних назв вулиць та площ вказує, що найбільший поштовх до змін у символічному просторі надали події зими 2013-2014 рр. Мультикультурний характер міста відображається головним чином в архітектурних пам'ятках. Польська та єврейська компонента простежується, в основному, в архітектурних пам'ятках та культових спорудах (Костьол Святої Варвари та Монастир Босих Кармелітів у польському випадку чи Усипальня Леві Іцхака Бен Меїра, місце паломництва хасидів). Домінуючою у Бердичеві залишається радянська версія історичної пам'яті, яка лише останнім часом починає набирати національного та регіонального відтінку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Горобчук А. П. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення / А. П. Горобчук – Житомир, ПП «Рута», 2012. – 232 с.
2. Горобчук А. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури Бердичівщини (статті та фотографії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/pamjatki_i_pamjatni_miscja
3. Горобчук А. Проект «Цей день в історії Бердичева» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/den_v_istor/p2_articleid/992
4. Грицак Я. Конструювання національного міста: випадок Львова / Я.Грицак // Дух і Літера. – К.: «Дух і літера», 2007. – С. 157-181.
5. Доманський О., Павловська А. Бердичівський Ленін пручався майже три години / О. Доманський // «РІО Бердичів», №15 (1184) від 25.02.2014 р.
6. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15/ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНА України). Л.: 2006-2007 – С.855-862.
7. Іващенко О. М. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Бердичівщині / О. М. Іващенко – Житомир, 2005 р. – 176 с.
8. Кравченко В. Бердичівським Праведникам Світу / В. Кравченко // Земля Бердичівська. - №71 (15091) від 22.09.2001 р.
9. Марковський Б. В. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Історико-краєзнавчий нарис / За ред. М. Ю. Костриці. – Бердичів. 1999. – 84 с.
10. Мартинюк М. В., Мокрицький Г. П. До питання про реставрацію і вдосконалення топонімічного ландшафту Бердичева / М. В. Мартинюк // Бердичів древній і вічно молодий: Науковий збірник «Велика Волинь» - Т.32 / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2005. – С. 179-181.

11. Мартинюк М. В. Всі вулиці Бердичева: топонімія міста ХІХ-ХХ ст. (Довідник) / упоряд. Г. П. Мокрицький. – Житомир. «Волинь», 2009. – 36 с.
12. Міхеєва О. К. Соціальний простір міста: можливості «причитування» та управління / О. К. Міхеєва // Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління». Серія «Спеціальна та галузева соціологія». – Т. VIII. – Вип. 3 (80). – Донецьк: ДонДУУ, 2007. – С. 413–422.
13. Нора П., Озуф М., Де Пюимеж Ж. Франция–Память / П. Нора // – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1999. – 328 с.
14. Побережний О. Погруддя Оноре де Бальзака вже офіційно відкрито. // «РІО Бердичів», №87 (947) від 04.11.2011 р.
15. Сертакова Е. Культурная география А. Лефевра в свете гуманитарных исследований социального пространства города / Е. Сертакова // Теория и практика общественного развития. Научный журнал. № 3 – 2012, С. 24–26.
16. Скавронська О. П., Скавронський П. С. Топоніміка Бердичівщини / О. П. Скавронська, П. С. Скавронський // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.19 / Відп. редактор М. Ю. Костиця. – Житомир: МАК, 1999. – С.107-109.
17. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.
18. Широких Л. Школа імені Івана Житниченка /Л. Широких // Земля Бердичівська, №49 (15168) від 15.06.2002 р.

Alexander Mosienko. The symbolic space of Berdychiv

On the basis of Berdychiv town, practices of creation and preservation of historical memory, the peculiarities of historical politics implementation on the territory of a central Ukraine particular city are considered. Peculiar attention is devoted to the multicultural face of the city, which is mostly determined by Jewish and Polish cultural influences. The city's space-time indicators such as monuments, memorials, toponimical denominations are investigated.

Keywords: historical memory, monument, symbolic space of Berdychiv

Oleksandr Mosijenko. Przestrzeń symboliczna Berdyczowa

Na przykładzie Berdyczowa rozpatrują się praktyki stworzenia i zachowania pamięci historycznej, właściwości realizacji polityki historycznej na niwach konkretnego miasta centralnej części Ukrainy. Szczególną uwagę zwrócono na multykulturalne twarz miasta, jakie wielką miarą uwarunkowane żydowskim i polskim wpływami kulturalnymi. Zbadane są takie markery przestrzenio-czasowych koordynat miasta jak pomniki, memoriały, nazwy toponimiczne.

Kluczowe słowa: pamięć historyczna, pomnik, przestrzeń symboliczna Berdyczowa